

003.072:091=163.41(497.6)"13"

811.163.41:003.349(091)

<https://doi.org/10.18485/sj.2025.30.1.22>**ВЕРА Б. БЕРАК***

Универзитет у Бањој Луци

Филолошки факултет

ORCID: 0009-0009-2066-2128

Прегледни научни рад

Примљен: 15. 11. 2024.

Прихваћен: 30. 12. 2024.

ТИПОВИ И ОСОБИНЕ ПИСМА ЗАПИСА СИЛОАНОВОГ ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉА**

У овом раду представљени су резултати палеографских испитивања записа Силоановог четворојеванђеља, српскословенског ћириличног рукописа с краја 14. вијека, из Музеја Старе цркве у Сарајеву. Записи су настали у различито вријеме и на различитим мјестима, па је најстарији из 15. вијека, два су из 17. и најмлађи из 18. вијека, док је натпис искован на окову књиге из 17. вијека. Записи су исписани различитим типовима писма: устав, некалиграфски и калиграфски полуустав и брзопис. Испитивање особина слова карактеристичних за одређен вијек показало је да се у извјесној мјери чувају архаичне особине, као и типичне за дати вијек.

Кључне ријечи: записи, натпис, Силоаново четворојеванђеље, палеографија, историја српске ћирилице, типови ћирилице.

1. УВОД

Записи у рукописима могу пружити драгоцене податке о употреби писма током српскословенске епохе, а Силоаново четворојеванђеље садржи више записа. У овом раду сваки запис је палеографски описан посебно, при чему

* vera.berak@ffl.unibl.org

** Рад представља знатно допуњене и проширене фрагменте поглавља *Палеографија из докторске дисертације под називом Палеографске и језичке особине Силоановог четворојеванђеља (14. вијек)*, одбрањене, под дјевојачким презименом Чолаковић, у септембру 2022. г.

су праћене карактеристичне особине писма за вијек у коме је запис настао, затим архаичне особине као и иновације у облицима слова. Вршено је међусобно поређење у извјесној мјери тамо гдје су записи из истог периода или од поручилаца из истог мјеста. Разноликост у употреби типова писма и начина исписивања, као и различита подручја за која се везује појава записа пружају увид у историјски развој српске ћирилице.

1.1. О рукопису, његовим записима и натпису

Силоаново четворојеванђеље (СЧ), ћирилички српскословенски рукопис, потиче из друге половине 14. вијека и припада Музеју Старе цркве у Сарајеву, гдје представља један од најстаријих рукописа који се ту чувају. Води се под бројем 2 старог инвентара и 218 другог инвентара из 1949. године (в. Момировић 1981: 100; Мошин/Траљић 1959: 65, 67). Данас се један дио рукописа чува у Музеју Старе цркве у Сарајеву, а преостали дио у Музеју Дабробосанске митрополије, који се налази у манастиру Добрун. Прецизније, у Музеју Старе цркве налази се дио рукописа од почетка до листа 88 укључујући и њега, а у Музеју Дабробосанске митрополије чува се од листа 89 до краја, тј. листа 312, као и оков књиге. Рукопис је, дакле, чинило 312 листова исписаних двострано црним мастилом, а заглавља и иницијална слова другим бојама: киноваром, жутом, златном и плавом бојом. Јеванђеље је написано калиграфским уставом.

СЧ садржи четири записа¹ на страницама и један натпис² ископан на траци по ивицама леђне стране окова књиге. У сачуваним записима из рукописа нема података о тачном времену преписивања јеванђеља, као ни о поручиоцима и писарима, него из њих сазнајемо о историјату кретања књиге и њеним власницима, као и о борби да се рукопис сачува (в. Мирковић 1936; Момировић 1981; Берак 2023). Први запис према редослиједу листова јесте запис Срба из Ђура који су СЧ откупили од Нијемаца и приложили својој цркви у Ђуру 1697. г. Написан је на дну листа 16 црним мастилом и у 1. л. множине,³ иако га је исписала једна рука. Други запис оставили су Срби из Сарајева 1725. године о томе како враћају СЧ у Сарајево Старој цркви. Записан је на дну више листова, тј. од 2а до 13а, црном и црвеном бојом. Трећи запис написан је на листу 311б црвеном бојом, а то је запис темишварског митрополита Јосифа из 17. вијека, највјероватније из 1692. године (в. Момировић 1981: 103; Берак 2023: 55). Четврти запис налази се испод трећег записа на листу

¹ Записе је објавио Љубомир Стојановић (Стојановић 1902: 471–472, запис 2041; Стојановић 1903: 64–65, запис 2440; 438–439, запис 4400; 444, запис 4442), а прецизирање читања записа уз фотографије дато је у раније објављеном раду аутора овог рада (Берак 2023: 49–54).

² Натпис је рашчитан и објављен (Мирковић 1936: 22; Берак 2023: 54).

³ О садржају записа и натпису, као и о личностима које се помињу у њима, писано је у раду В. Берак (2023: 47–63).

2. ТИПОВИ И ОСОБИНЕ ПИСМА ЗАПИСА СИЛОАНОВОГ ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉА

⁴Петар Ђорђевић одређује карактеристична слова за 15. вијек као „устав 15. вијека”, будући да он никада није признао полуустав као посебан тип писма (в. Чолаковић 2017: 49). На истом трагу су закључци В. Јерковић да је „правилније користити термине: устав рашког и устав реваског периода” (Јерковић 2004: 97). Ослањајући се на типолошку појелу писма у Венцловићевом *Буквару* из 1717. г., В. Станишић запажа да његов „азбучни списак познаје само два типа писма: млађи устав (полуустав) и млађи брзпис (скоропис)” (Станишић 2015: 337).

Будући да у тексту записа није наведено тачно вријеме његовог писања, Мошин и Траљић обазриво наводе да је то „вјероватно” 15. вијек (1959: 68), док П. Момировић прецизира вријеме у другу половину 15. вијека везујући митрополита Силоана за личност која преноси мошти краља Милутина у Софију (1981: 102–103). У прилог његовом тумачењу иде и досљедни начин биљежења графеме <н> у овом запису, карактеристичан за другу половину 15. вијека са косом унутрашњом цртом (спојницом) умјесто раније водоравне (в. Ђорђевић 1987: 109, 111). Слово <н> задржава косу спојницу која почиње од врха или нешто испод лијевог стуба и са десним се спаја изнад половине стуба, што је уобичајено за 15. вијек. У записима се јавља у двије варијанте: тропотезно и двопотезно <н> код кога су лијеви стуб и спојница изведени једним потезом, а десни стуб другим. У запису се слово <д> јавља увијек с дужим ножицама, величине колико и горњи дио слова, укошеним једна према другој, управо у облику какав се појављује од 15. вијека. Слово *широко* е <е> увијек се пише с језичком окренутим надоље, док се млађи облик с окренутим нагоре језичком везује за 16. вијек и није забиљежен у запису.

Слово *omega* јавља се (5 пута) у облику са сва три крака исте висине, као што је уобичајено за 15. вијек, док архаични облик са нижим унутрашњим дијелом није забиљежен. Само у једном примјеру написан је једнопотезни, брзописни тип слова *omega* без унутрашњег уздигнутог дијела, с натписаним словом <ρ> у ријечи γεωργία. Натписано слово *t* изнад слова *omega* (ω) јавља се у двије варијанте: уобичајено са пола стуба и крацима исте дужине (изглед *троног* *t*) и *t* у облику крста (стуб пресјечен пречком на средини).

Неки се словни облици напоредо јављају у архаичној и у иновативној варијанти. Код слова <л> краци су исте дужине, при чему је десни пуна линија, а лијеви танка. П. Ђорђић наводи да се облик слова <л> са крацима исте дужине ријетко јавља у току 15. вијека (1987: 111), а у овом запису досљедно се пише на тај начин што представља архаичну особину. У овом запису пише се *једноногог т* <т>, које од 15. вијека бива потиснуто словом *троногог т*. Слово <т> се у запису јавља у облику са правим стубом, дугом пречком која има квачице (привјеске) у више варијаната: а) приближно исте дужине с тим да је лијеви привјесак нешто дужи, б) десни привјесак је краћи од лијевог који остаје нешто краћи од стуба, али слово тиме поприма изглед *двоногог т*, в) обје квачице су исте дужине, приближно као и стуб, па слово добија изглед *троногог т*.

Архаични облик слова <a>, који није прешао у 15. вијек према П. Ђорђевићу (1987: 110), с петљицом која не додирује доњу линију реда није посвједочен у овом запису. Такође, нема архаичних особина попут: украсне тачке на слову <p>, ниских слова *jam* и *tuta*, <z> код кога доња линија (реп) није повијена улијево. Графема *tuta* јавља се само у примјеру *anata*, у варијанти *високе тите*, са пречком у доњој половини слова као што је специфично за период од 15. вијека.

Графема *дзело* <с> јавља се само у бројној вриједности, што је у складу са рашком ортогографском школом, а није потврђена ни варијанта обрнуто окренутог слова *дзело*.

Брзописна слова у овом запису су само високо *m* и једнопотезна *omega* у медијалној позицији у ријечи. На основу наведеног, палеографско испитивање потврдило је и прецизирало датовање у другу половину 15. вијека.

Трећи запис, према мјесту у рукопису, налази се на листу 3116 изнад четвртог записа из 15. вијека, а испод краја јеванђеља. Исписан је црвеном бојом, тамнијом у односу на четврти запис и текст краја јеванђеља. Вријеме писања у самом запису није наведено, али је датован у 17. вијек у вријеме темишварског митрополита Јосифа, поменутог у запису, а највјероватније 1692. г., свакако не послѣје (в. Момировић 1981: 103; Берак 2023: 55; Стојановић 1903: 439) јер рукопис већ 1693. прилажу занатлије, сарајевски Срби, Старој цркви у Сарајеву како се сазнаје из натписа са окова СЧ. Тип писма којим је написан овај запис је брзопис, а дуктус је уредан, читак и лијеп. Као и четврти старији запис, почиње знаком крста и исписан је такође у шест редова.

Лигатура у овом запису нема, али је посвједочена полулигатура <ѣ> у два примјера: нѣъ ѡбѣѣ и прѣдѣ. У старим ћириличким рукописима чест је лигатурни спој <ѣ>, а у овом запису изведен је без потпуног споја, односно заједничког стуба, па се реализује у форми слова <ѣ> над којим је натписан завршни дио стуба са пречком слова <ѣ>.

Према П. Ђорђевићу, стилизовани канцеларијски брзопис, назван дипломатички брзопис, престаје да се користи с престанком рада немањинских канцеларија, па се после 15. вијека користи обични брзопис,⁵ кога почиње да потискује грађанска ћирилица у 18. вијеку (в. Ђорђевић 1987: 126). Око двије деценије после настанка овог записа из СЧ, тачније 1717. г., преглед брзописних слова биће забиљежен у Венцловићевом *Буквару*.⁶ Овим истраживањем обухваћена су два аспекта: употреба облика брзописних слова карактеристичних за период после 15. вијека и словних облика наслијеђених из стилизованог брзописа нормираног у немањинским писарским канцеларијама.

Слово <ч> није ниједном написано као у стилизованом брзопису са симетричним крацима без стуба попут слова *v*, него се увијек јавља у скла-

⁵ В. Станишић прави дистинкцију између брзописа (скорописа) и пословног писма као два историјски различита типа писма (уп. Станишић 2020б: 5, 6). У овом раду не задржавам се на терминолошкој проблематици која нужно уводи и друге термине (минускула, дворско писмо, канцеларијско писмо, дипломатска минускула).

⁶ Раније приписиван Кипријану Рачанину (в. Ђорђевић 1987), а потом Захарију Стефановићу Венцловићу (в. Васиљев 1996: 166–184; Јерковић 2004: 96; Чигоја 2010: 518).

ду са обичним брзописом асиметрично попут данашњег слова *ч*. Лигатура <ѣ> пише се у виду недовршене осмице, са лијевим нешто дужим краком од десног, у дволинијском простору или с благим издужењем у горњи међупростор. Слово <н> има искошену спојну линију, попут данашњег писаног слова што је особина обичног брзописа. Слово <к> је једнопотезно сасвим оборено удесно⁷, али с преломљеном линијом у висини горње линије реда као иновацијом нестилизованог брзописа. Графема <г> није у облику какав се запажа у старијим немањићким канцеларијама са стубом спуштеним у доњи међупростор и повијеним крајем улијево, него је изведена тако да су стуб и крак исте дужине и у дволинијском простору.

Слово <а> има вертикални стуб који прелази у оба међупростора као што је у дипломатичком брзопису. Стуб је права линија, а варијанта са извијеним врховима стуба није посвједочена. У запису се употребљава карактеристично брзописно „закошено” слово <Ѧ>. Као надредно слово јавља се други тип код кога десни стуб почиње луком који се наставља у стуб. Подница је дуга линија, а лијеви стуб образује петљицу између десног стуба и поднице. Слово <н> је специфично, на праву линију испод њеног врха с лијеве стране надовезује се лучна линија, попут слова <н> у стилизовану брзопису.

Извјесна слова имају више типова и варијаната,⁸ па се тако слово <ж> јавља у уставном и брзописном типу. Уставни тип слова пише се у три потеза с укрштеним стубом и крацима на врху горње линије реда, а брзописни тип, везан за позицију надредног слова, али и слова у низу, има форму дипломатичког брзописа са високим танким стубом на чијој средини се укрштају краци или се укрштају поред стуба с лијеве стране. Варијанта двопотезног брзописног слова <ж> код кога укрштени краци образују петљицу с десне стране стуба није ниједном написана у запису, премда је карактеристична за обични брзопис. Такође, слово <к> има више варијаната: а) прав стуб и одвојене краке са прегибом, б) прав стуб и одвојене краке у облику слова *c* <ic>⁹, г) одвојен стуб и краке у облику слова *c* <c>¹⁰, в) високо издужено <к>¹¹ код кога су спојени прави вертикални стуб и преломљени краци. Слово <ѣ> јавља се у два типа: широко *e* са језичком повијеним надоље и обично *e* реализо-

⁷ Сасвим оборено удесно слово <к> посвједочено је у повељи деспота Угљеше из 1369. г. (Ђорђић 1987: 122), а с временом је „на нашем простору постало основни знак за б” (Станишић 2020б: 6).

⁸ Појава више варијаната и морфолошких дублета јавља се у 16. вијеку у граfiјском систему обичног брзописа (Ђорђић 1987: 127).

⁹ Наведени облик слова представља традиционални брзописни облик из дипломатичког брзописа (Ђорђић 1987: 123).

¹⁰ Наведена форма слова посвједочена је у писму краља Милутина из 1313. и у повељи кнеза Лазара из 1387. г. (Ђорђић 1987: 123).

¹¹ Наводи га у прегледу брзописних слова Венцловић у свом *Буквару*.

уставни тип, поред бубњевитог.¹⁸ Слова <е> и <с> имају исту геометријску основу плитког полукруга напоредо са употребом широких <е> и <с>, као и код првог записа СЧ. Овјде широко <с> може имати украсну линију, што је архаична особина, а може имати и оштри прегиб на доњој линији реда (пр. сараѣѣѣѣѣ на л. 86). Код <е> петљица креће нагоре, затим се повија надоље. Заједнички потез у виду прегипа на петљици имају слова: <ѣ>, <ѣ>, <ѣ>, <ѣ>, али и краци слова <к>. Свако од наведених слова, изузев слова <к>, има варијанту са облом петљицом, а код слова <ѣ> словни елементи диграма могу бити нагнути један према другом или прави. Слово <ѣ> једанпут се користи у брзописном типу, попут данашњег писаног великог б, као што се наводи у Венцловићевом *Буквару*.

Слово <ѣ> има више варијаната: а) архаично слово <ѣ> са унутрашњим лучним дијелом који не прелази доњу линију реда,¹⁹ б) слово настало по моделу варијанте а, с тим да су вањске линије удубљене и прва има украсну петљицу (л. 56) или се пише без ње (л. 106), в) нови облик слова <ѣ> од 17. вијека са другим унутрашњим стубом који почиње изнад краја првог (као у првом запису из 17. вијека), г) друга унутрашња линија почиње са дна прве, али нема разликовања по дебљини међу линијама, д) као надредно слово брзописног је типа. Слово <ѣ> редовно има дужи десни крак. Слово <ж> се јавља у уставном типу са крацима који се укрштају при врху стуба или се спајају на врху стуба гдје додирују хоризонталну линију. Слово <т> примарно има уставни тип са лијевим привјеском и десном троугластом квачицом, али се јавља и треног т, док високо т није ниједном забиљежено, као што у словном фонду овог записа нема ни *дебело јер* ни његове високе варијанте. Слово <ч>, увијек асиметрично, може имати прав вертикални стуб или коси стуб, а лијеви дио слова је полукружна линија. Слова <н> и <н>, чије се спојнице попут данашњих нормирају у 17. вијеку, овдје показују извјесну специфичност: код слова <н> спојница је коса линија као што се очекује, али косу спојницу (од лијевог ка десном стубу) задржава слово <н>, као у најстаријем запису у СЧ, умјесто хоризонталне каква је у првом запису СЧ из 17. в.

Украсне петљице као словни додаци јављају се, поред поменутог слова <ѣ>, код слова <а> при чему десни крак излази у горњи међупростор, а код слова <џ> се поред петљице у доњем међупростору јавља и лула окренута улијево. Украсну петљицу у облику ромба има слово <а>.

¹⁸ Иста појава евидентирана је у *Служби Светима Атанасију и Кирилу*, рукопису из прве половине 18. вијека из Музеја Старе цркве у Сарајеву (в. Чолаковић 2017: 50).

¹⁹ Облик слова који је још чест током 15. вијека (Ђорђевић 1987: 109). Није особина писма *Службе Светима Атанасију и Кирилу* (в. Чолаковић 2017: 51).

2.5. Натпис из 17. вијека (оков књиге)

Натпис из СЧ сачуван је на металној траци која опасава ивице леђне стране окова књиге из 1693. Почиње знаком крста као трећи и четврти запис из СЧ. Искована слова на металној траци одговарају уставном типу ћирилице.

Инвентар писма натписа чине слова: <а>, <б>, <в>, <г>, <д>, <е>, <ж>, <з>, <и>, <ј>, <н>, <к>, <л>, <м>, <п>, <р>, <с>, <т>, <џ>, <ф>, <х>, <ѡ>, <џ>, <ѣ>, <ш>, <ы>, <ь>, <ѣ>, <ю>, <ѣ>. У инвентар слова нису ушла следећа: <ѡ>, диграм <ѡѣ>, варијанта слова и <ѣ>, лигатуре <ѡѣ> и <ѣѣ>, затим <ѡ>, <ѡѣ>, <ѡѣ>, <ѡѣ>, <ѡѣ>.

Лигатурни спојеви су присутни, а наводимо све примјере и спојеве. У примјеру *дрѣстратиѣ* изведене су три лигатуре: <ѣт>, <ѣн> и <ѣѣ>. Поред тога, изведене су још двије, а то су: <ѡш> у примјеру *ѡша* и <ѡн> у примјеру *ѡна*. Мајсторски занат исписивања слова на тврдој подлози овдје одликују и титле, па чак и једно надредно слово <ѣ> у примјеру *ѡѣ*.

Међу карактеристичним архаичним уставним типовима можемо издвојити слова <ѣ> у облику попут данашњег штампаног великог <Ч> и симетрично слово <ѣ> са горњим дијелом (чашицом) у облику пехара. Архаична су слова <ѣ> код кога се обле петљице међусобно не додирују, те слово <ѣ> сачињено из три дијела: вертикалног стуба, горњег мањег лука и доњег већег који се међусобно не додирују. Међу иновацијама издвајамо слово <ѣ> код кога је горњи дио слова исте величине као и доњи (ножице), затим диграм *ѣри* код кога су оба слова укошена један према другом, лигатуру <ѣ> код које је спојница коса линија.

У овом натпису слово *ѣрѣ*, попут данашњег великог слова *Н*, има гласовну вриједност /н/ и јавља се у примјерима: *ѣртисаго* и *ѣновѣѣ*.

Истраживали смо очигледно присуство истих слова, као и гдје су карактеристичне разлике, у натпису и најмлађем другом запису СЧ будући да се везују за православне Србе из Сарајева, имајући у виду временску дистанцу.²⁰ Запазили смо следеће исте словне облике: код слова <ѣ> исти је крак са прегибом, налик на срп, слово <ѣ> је плитко без оштрих врхова са језичком на средини и нешто према горе, једна од варијаната слова <ѣ> има петљицу у облику ромба, а друга варијанта облу петљицу, лигатура <ѣ> има дужи десни крак, поред варијанте са незнатно дужим десним краком. Морфолошки је иста основа слова *ѣрѣ* и гласовна вриједност /н/. Код слова <ѣ> очекујемо исту основу као код слова <ѣ>, али има оштар прегиб на свом крају, но у тој

²⁰ У тексту нема података о писару записа, као ни о мајстору који је извео натпис. Л. Мирковић, а на њега упућују Мошин и Тралић, износи своје запажање о сличности окова СЧ са још два јеванђеља из Крушедола (Мошин/Тралић 1959: 67; Мирковић 1936), што би било вриједно даље истражити.

форми није непознато ни у запису 2. Слово <ѿ> је угласто за разлику од облог у другом запису, слова <ѣ> и <ѣ> имају обле петљице без прегива, слово <ф> има обло овално тијело на средини стуба за разлику од тог слова у другом запису које има срцолико.

Горња страна окова књиге садржи на тврдој металној подлози иконе са сигнатурама, тако да се и тај текст може сматрати натписом, свакако из истог периода, али је различита техника исписивања, те би се словни инвентар натписа могао проширити и словима из сигнатура којих нема у натпису на полеђини, а то су: <ѿ> и <ѣ>, као и лигатурама: <ан> (андреј), <ар> (марко, барфоломеј), <ип> (филпп), <тр> (пётр).

Исте облике као слова на полеђини имају: <а> са облом петљицом (ромба нема), обло <ѣ>, угласто <ѿ>, <с> са оштрим прегибом, затим <д> код кога су исте величине доњи и горњи дијелови. Слово <ѣ> се јавља у истом облику са раздвојеним облим петљицама, али је присутан и тип са угластим спојеним петљицама од којих доња почиње на средини горње петљице. Слово <к> се разликује по крацима који су спојени са стубом и доњи крак нема прегиб, а такође нема ни архаичног <ѣ> него је асиметрично попут данашњег слова и у складу с вијеком у коме натпис настаје.

Украсне цртице биле су честа појава у рукописима, која нестаје, како се сматра, послје 15. в. (в. Јерковић 2004: 97, Ђорђевић 1987: 102), а у овом натпису из 17. в. красе слова: <ѣ>, <н>, <п> и <ѿ>.

3. ЗАКЉУЧАК

Записи и натпис Силоановог четворојеванђеља (14. в.) настајали су у периоду од 15. до 18. вијека, када су прилике налагале да се остави траг о судбини рукописа и људима који су га сачували. Везују се за различита мјеста, од јужне Србије, потом подручја на коме је могао бити темишварски митрополит Јосиф II до Сарајева, потом до Тура и назад до Сарајева. Исписани су различитим типовима писма, уставом, некалиграфским и калиграфским полууставом (млађим уставом, уставом ресавског периода) и брзописом, али у највећој мјери у складу са развојним путем српске ћирилице у периоду српскословенске епохе.

Особине писма најстаријег записа из 15. вијека најближе су уставном писму самог рукописа. Палеографским испитивањем потврђено је да је настао у другој половини 15. вијека са архаичним, али и новим словним рјешењима. Запис темишварског митрополита Јосифа из 17. вијека написан је брзописом. Према морфолошким особинама писма, написан је брзописом који је у складу са обичним брзописом какав је у употреби од 15. вијека, али су слова

исписана калиграфски што указује на тежњу ка стилизацији каква се његовала у немањихким канцеларијама у вријеме стилизованог (дипломатичког) брзописа. Иако из истог вијека као и запис темишварског митрополита Јосифа, запис Срба из Ђура написан је другачијим типом писма, тј. некалиграфским полууставом. Натпис са окова књиге, из истог вијека, чува давне архаичне уставне типове слова (ц и ч, украсне црте), али и неке уобичајене за вијек у коме настаје, држећи се дволинијског система због материјала на коме је исписан. Најмлађи запис у рукопису из 18. вијека, запис сарајевских Срба, забиљежен је калиграфским полууставом, а у њему је потврђено слово <ц> као дио система ћириличног писма знатно прије реформе из 19. вијека. Поред њега, слово ђерв има функцију обиљежавања фонеме /ђ/, у запису Срба из Ђура, и /ћ/ у запису (1725) и натпису (1693) Срба из Сарајева.

Извори

Силоаново четворојеванђеље (14. вијек), Музеј Старе цркве у Сарајеву, Музеј Дабробосанске митрополије у Добруну, број инвентара 2 (218).

Венцловићев *сентандрејски буквар 1717*. Приредили и пропратне студије написали Томислав Јовановић, Димитрије Е. Стефановић, фототипско издање са рашчитаним текстом и савременим преводом, Будимпешта–Београд, 2013.

ЛИТЕРАТУРА

Берак 2023: В. Берак, Записи Силоановог четворојеванђеља (14. вијек) из Старе цркве у Сарајеву, *Прилози настави српског језика и књижевности*, XII, 47–64.

Васиљев 1996: Љ. Васиљев, Буквар из 1717. године – дело Гаврила Стефановића Венцловића, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XXXIX, 166–184.

Ђорђић ²1987: П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице. Палеографско-филолошки прилози*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Јерковић 2004: В. Јерковић, Ћирилица српскословенског периода (Палеографски приступ проучавању и општи увид у њен развој), *Предавања из историје језика. Лингвистичке свеске 4*, Нови Сад: Филозофски факултет.

Јовић 2017: Н. Јовић, *О језику путописа Поклоњеније гробу господњу (1734) Андреја Петковића*, Ниш: Центар за црквене студије.

- Мирковић 1936:** Л. Мирковић, *Старине Старе цркве у Сарајеву, Споменик СКА, XXXIII/65*, Београд: СКА.
- Момировић 1981:** П. Момировић, *Силоаново рукописно четворојеванђеље*, Краљево: Завод за заштиту споменика културе.
- Мошин/Траљић 1959:** V. Mošin, S. M. Traljić, *Ćirilski spomenici u Bosni i Hercegovini, Naše starine*, VI, Sarajevo, 63–103.
- Савић 2019:** В. Савић, *Српска књижевна реч у својим првим столећима*, Подгорица–Ниш: Међународни центар за православне студије.
- Станишић 2015:** В. Станишић, О 'Српској дипломатској минускули' још једном, у: М. Ковачевић и В. Поломац (уред.), *Путевима српских идиома: зборник у част проф. Радивоју Младеновићу поводом 65. рођендана*, Крагујевац: ФИЛУМ, 331–339.
- Станишић 2019:** В. Станишић, Минхенски азбуквар и његове иновације и архаизми, у: Ј. Радић и В. Савић (уред.), *Наслеђе и стварање. Свети Ђурило – Свети Сава: 869–1219–2019, Старословенско и српско наслеђе 2*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 285–304.
- Станишић 2020а:** В. Станишић, Загонетке старословенског ћерва, *Српски језик*, XXV, 113–124.
- Станишић 2020б:** В. Станишић, *Ћирилички документи XVIII века из Боке которске*, Београд: Савез славистичких друштава Србије.
- Стојановић 1902:** Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. I, Београд: Српска краљевска академија.
- Стојановић 1903:** Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. II, Београд: Српска краљевска академија.
- Чигоја 2010:** Б. Чигоја, Кратак преглед првих српских буквара, *Јужнословенски филолог*, 66, 513–546.
- Чолаковић 2017:** В. Чолаковић, Палеографске особине Службе Св. Атанасију и Кирилу, у: С. Шмуља (уред.), *Србистика данас*, II/2, 46–63.
- Чолаковић 2022:** В. Чолаковић, *Палеографске и језичке особине Силоановог четворојеванђеља (14. вијек)*. Необјављена докторска дисертација, Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци.

TYPES AND CHARACTERISTICS OF ALPHABET OF ENTRIES IN SILOAN'S FOUR GOSPELS

Summary

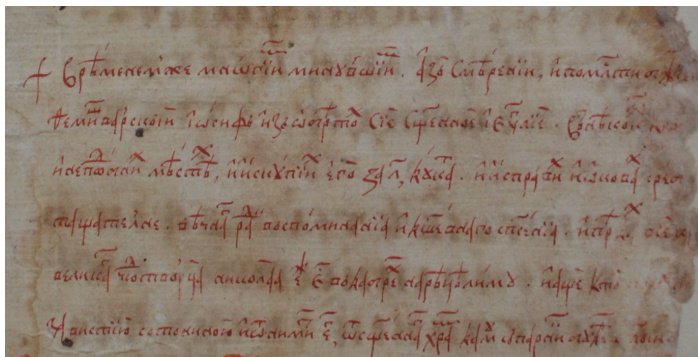
This paper features the results of paleographic research of entries in Siloan's four gospels, a Serbo-Slavonic Cyrillic manuscript of the end of 14th century, kept in the Museum of Old Orthodox Church in Sarajevo. The entries were made in various locations: southern Serbia, Timisoara, Sarajevo, and Djur, and in various periods, more precisely in the period between 15th and 18th centuries, whenever an opportunity presented itself to leave a trace on the destiny of the manuscript itself and the people who preserved it. They were done in different types of alphabet – the 'ustav' (uncial), the non-calligraphic and calligraphic 'poluustav' (half-uncial), and shorthand, but mostly consistent with the development line of the Serbian Cyrillic in the Serbo-Slavonic epoch.

The qualities of the alphabet of the oldest entry from the 15th century are closest to the 'ustav' of the very manuscript. The entry made in the 17th century by the Archbishop of Timisoara, Josif, is done in shorthand, consistent with the usual form of the shorthand as used from the 15th century onwards, but the letters are written in a calligraphic fashion, which points to his tendency towards stylisation nurtured in the Nemanjic dynasty offices in the period of diplomatic shorthand. Although dating back to the same century as the aforementioned one, the entry made by the Serbs from Djur is executed in a different type of alphabet, that is, in the non-calligraphic 'poluustav'. This entry, made on the cover of the book, preserves some ancient 'ustav' like letter types, as well as some common for the century of the origin. The most recent entry in the manuscript is the one from the 18th century, made by the Serbs from Sarajevo, written in the calligraphic 'poluustav', which confirms the existence of the letter μ as part of the Cyrillic alphabet system much sooner than the reform conducted in the 19th century. Apart from this letter, the entry confirms the existence of the letter 'derv', which functions as a mark for the phoneme / $\text{d}/$ in the entry of the Serbs from Djur, as well as for the phoneme / $\text{c}/$ in the 18th– century entry and the one made in 1693 by the Serbs from Sarajevo.

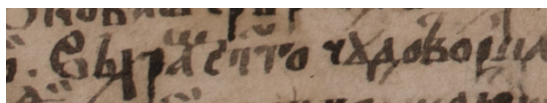
Keywords: entries, inscription, Siloan's four gospels, paleography, Serbian Cyrillic history, types of Cyrillic alphabet.

Vera B. Berak

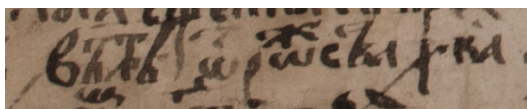
ПРИЛОГ

Фрагменти фотографија записа и натписа
Силоановог четворојеванђељаI) Запис темишварског митрополита Јосифа из 17. вијека
(фрагмент фотографије л. 311б).

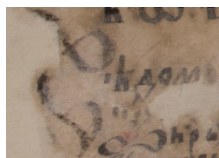
II) Приказ слова записа из 1697. г. (фрагменти фотографијел. 1б).

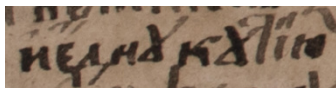
въ хрѣ стго чюдотворца

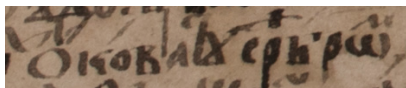
въ лѣтѣ ѿ рѣства хѣа

въ домю

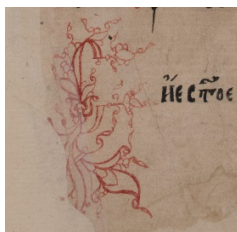

и єднѣ кѣтїю

оковѣхъ сръбѣ

III) Иницијална украшена слова записа из 1725. г.
(фрагменти фотографија).

Иницијално <с>, л. 2а

Иницијално <с>, л. 10б

Иницијално <н>, л. 12а

IV) Приказ слова са окова књиге из 1693. г.
(фрагменти фотографије).

= мѣ

= рѣта ѣвѣнскаго

= ивановѣ съ дрѣвннѣю его